

TON LEMAIRE

Onder dieren

Voor een diervriendelijker wereld

Ambo|Anthos
Amsterdam

Voorwoord

Van jongs af aan heb ik interesse voor dieren gehad en toen ik twaalf was mocht ik mijn eerste dieren gaan houden: postduiven. Spoedig had ik al een hok vol – want ze broeden gemakkelijk en vaak – en vlogen ze in een groep rond. Wat voelde ik me gelukkig als ik ze hoog en sierlijk zag zweven en zwenken, soms tot ver weg, en dan weer landen op het dak van ons huis! Sindsdien heb ik allerlei dieren gehouden – een konijn, een tamme kauw, stekelbaarsjes en goudvissen, een hagedis, vogeltjes in een volière, bijen, een gehandicapte steenuil, veel kippen van allerlei ras en natuurlijk honden. Mijn leven is er zeer door verrijkt en ik kan me moeilijk de wereld voorstellen zonder dieren om me heen, tamme en wilde. In feite hebben dieren, in ieder geval tot voor kort, een grote rol in het leven van mensen gespeeld. Hoe zou de geschiedenis van de laatste tien millennia denkbaar zijn zonder de domesticatie van honden en paarden, van runderen, varkens, schapen en geiten? Zonder pluimvee, zonder katten en konijnen, zonder bijen?

Dieren zelf en hun specifieke leefwijzen – met name het zestal waaraan ik de meeste aandacht zal besteden – staan in dit boek centraal. Ik ben dan ook uitvoerig te rade gegaan bij de biologie, in het bijzonder de ethologie. Daarnaast heb ik me ook verdiept in onze verhouding tot die dieren, zowel in praktische zin als wat betreft onze beeldvorming. Dieren behoren nu eenmaal niet alleen tot de natuur maar ook tot onze cultuurgeschiedenis. Daarom gaat dit boek ook over mensen. Op de keper beschouwd is alle kennis

van het dierenleven gebaseerd op onze waarnemingen en interpretaties. Je kunt je bovendien afvragen of we als mens eigenlijk wel andere organismen kunnen kennen, of we kunnen doordringen tot hun innerlijk en tot de wereld zoals zij die beleven. Bij elke poging dieren te leren kennen speelt onvermijdelijk op een of andere manier de vergelijking mee met onszelf, welke de verschillen tussen ons zijn en de eventuele overeenkomsten. Trouwens, het evolutionisme heeft ons ervan doordrongen dat we zelf ook dieren zijn, van een speciale soort. De titel van dit boek – *Onder dieren* – betreft ook mensen. Daar komt nog bij dat de kennis die we met betrekking tot dieren opdoen ook van belang kan zijn voor onszelf, onze zelfkennis. Er bestaat zelfs een zeker verband tussen het beeld dat mensen van zichzelf hebben en dat ze van dieren hebben; mensbeeld en dierbeeld verwijzen dus naar elkaar. Verandert het een, dan verandert ook het ander.

In dit boek zijn meerdere dimensies in onderlinge vervechting te onderscheiden. Het beweegt zich van het concrete, de dieren en hun leven, naar thema's van algemenere en dus meer abstracte aard, het pendelt tussen het empirische en het theoretische. Naast de historische dimensie die steeds meespeelt wordt ook aandacht besteed aan epistemologische vragen, dus kwesties die betrekking hebben op de kenbaarheid van andere dieren en over de mogelijke correlatie tussen onze kennis van de natuur en de staat van onze samenleving. En ten slotte komen ook problemen aan de orde van praktische en ethische aard die te maken hebben met onze omgang met dieren, met gebruik en exploitatie ervan of de wenselijke bescherming en verdediging.

Bij het schrijven van dit boek ben ik niet alleen gemotiveerd door interesse in en sympathie voor dieren, maar eveneens door verontwaardiging over de wijze waarop mensen vaak met dieren zijn omgegaan en ten dele nog steeds omgaan, de manier waarop ze dieren hebben gebruikt en misbruikt, met ze hebben geëxperimenteerd, ze hebben opgesloten, ze hebben vervolgd, gedood en soms uitgeroeid. Kennelijk vinden veel mensen het volstrekt normaal dat ze over het leven van de meeste dieren kunnen beschikken, op ze mogen jagen, zich ermee mogen amuseren en ten slotte

hun vlees eten. Met het oog daarop kan men indringende vragen stellen van ethische strekking, op grond waarvan we als mens gerechtigd zijn om dieren ondergeschikt te maken aan onze belangen, onze economie, ons vertier. Ik zal het standpunt verdedigen dat het tijd wordt om ons humanisme te verruimen en te verbreden tot wat ik noem een ‘humanimalisme’, dat ook de dieren kan omvatten zodat ons ongebreidelde chauvinisme als soort – ons antropocentrisme en speciesisme – kan worden begrensd en dieren voortaan ‘humaner’ zullen worden behandeld.

Ik draag dit boek op aan alle dierenliefhebbers en aan hen die het zouden kunnen worden. En tevens gedenk ik hiermee al de dieren waarmee ik in de loop van mijn leven intensief ben omgegaan en de vele andere die ik op mijn wandelingen heb waargenomen en die me door hun verschijning en gedrag hebben verblijd. Ten slotte wil ik graag de vrienden/innen bedanken die mij tijdens het werk aan dit boek op enigerlei manier hebben gesteund en gestimuleerd: R. Corbey, T. Loenders, B. Noske, N. Renckens, W. Roebroeks, J. Schrijvers en J. van de Ven.

T.L., Savignac de Miremont, 2016

I

IN GEZELTCHAP VAN DIEREN

1 Het dier als ander

Veel dieren zijn de afgelopen eeuw meer en meer uit onze leefwereld verdwenen naarmate het platteland veranderde en de steden zich uitbreidden. Vroeger scharrelden op het erf van boerderijen behalve katten en honden ook varkens, kippen en ganzen rond. In de weilanden eromheen graasden koeien, schapen en geiten. Paarden trokken de kar en de ploeg en hielpen bij de oogst van hooi en graan. Ook in de stad waren voor de komst van trein en auto paarden een gewone verschijning. Transport en verkeer waren grotendeels afhankelijk van de trekkracht van het paard. Kortom, overal waren mensen gewend dieren om zich heen te zien en ze maakten deel uit van het dagelijks bestaan. Maar geleidelijk zijn ze teruggedrongen naar hun hokken en stallen en zijn ook paarden uit het straatbeeld verdwenen.

Daar staat tegenover dat het aantal gezelschapsdieren – vooral honden en katten – aanzienlijk is toegenomen. Bovendien kan men in dierentuinen dieren uit de hele wereld bezichtigen en zijn in de vijvers van parken eenden en zwanen te zien. Intussen leven in de slinkende ruimte van de vrije natuur nog steeds niet-gedomesticeerde dus wilde dieren, hoewel meerdere soorten zijn verdwenen en andere zeldzaam zijn geworden. We weten dat wereldwijd de biodiversiteit op een verontrustende manier achteruitgaat. Dat neemt niet weg dat we, mits we er genoeg aandacht voor hebben, nog steeds in aanraking kunnen komen met dergelijke dieren. Dat kan misschien op een hinderlijke manier zijn, zoals bij mug-

gen en wespen, of een muis die in huis knaagt, of als een aangename verassing wanneer een lijster begint te zingen of een sierlijke ree de weg oversteekt. Gelukkig kunnen we nog op veel plaatsen vogels observeren en worden we trouwens ook door vele ogen en oogjes gadeslagen. We delen onze planeet aarde met miljarden dieren. Op de keper beschouwd zijn we zelf ook dieren, zij het van een bijzondere soort – althans, dat vinden we zelf.

Lang hebben we gedacht dat we helemaal geen dieren waren en ver boven het dierenrijk waren verheven vanwege ons verstand, onze taal, onze cultuur, onze techniek, onze steden. Inmiddels heeft de evolutietheorie daarin een omwenteling teweeggebracht door de gedachte dat ook mensen wel degelijk deel uitmaken van een evoluerende natuur. We zijn vertebraten en zoogdieren, om precies te zijn primaten, en nauw verwant met de mensapen. Deze lijken op onszelf en zijn tegelijk toch verschillend, wat voor verwarring zorgt. Hun aanwezigheid nodigt uit tot een voortdurende vergelijking tussen hen en onszelf; in nog sterkere mate dan andere volken zijn mensapen voor ons ‘de anderen’.

In zeker opzicht geldt dat voor alle dieren. Elk contact met ze kan leiden tot het stellen van bepaalde vragen. Waarom gedraagt een dier zich zoals het doet? Wat gaat er in hem om? Hebben dieren ook een soort innerlijk en kunnen we daar ooit in doordringen? In hoeverre kunnen we ons in een ander dier verplaatsen? Zijn we misschien al te zeer geneigd om aan dieren onze emoties en motieven toe te schrijven en ze daardoor te veel te vermensenlijken? Maar wat is dan het alternatief? Een dier heeft voor ons vaak iets raadselachtigs en geheimzinnigs. Dat gevoel kan heel indringend worden wanneer we oog in oog staan met het dier. Zoals wanneer we kijken in het grote glanzende oog van een paard of de altijd wat verbaasde, goeie blik van een koe, het kleine en felle oog van een haan, de strenge blik van een kat of het alerte kraaloogje van een meesje of een winterkoninkje. Kijken we dan in het gezicht van een wezen waarmee we in de grond verwant zijn of kijken we in een afgrond die tussen ons ligt en onoverbrugbaar is? Meestal lijken we ons te bewegen tussen afstand en toenadering, tussen vereenzelviging en vervreemding.

Het raadselachtige van dieren wordt zeker ook opgeroepen door hun zwijgen, althans doordat ze geen taal spreken die we begrijpen. Daardoor verkeren we op deze planeet in de misschien dramatische situatie dat we het leven delen met ontelbare andere organismen waarmee we niet of nauwelijks kunnen communiceren, met uitzondering dan van gezelschapsdieren. Weliswaar maken dieren allerlei geluiden en vogels zingen zelfs, soms heel fraai, maar wat betekenen ze? Dieren drukken zich bovendien nog uit op andere manieren: door de tekening en kleur van hun veren en vacht, door hun motoriek, dus in een lichaamstaal die eveneens de vraag oproept hoe ze moet worden geïnterpreteerd. En steeds, bij elke duiding van hun gedrag, speelt impliciet of expliciet een mogelijke vergelijking met onszelf mee. Wanneer ik in dit boek over dieren en dierengedrag schrijf, ben ik onvermijdelijk ook bezig met het gedrag van mensen. We zijn als mens niet alleen het onderzoekende subject maar tevens referentiepunt en in zekere zin ook betrokken object, omdat wat er aan kennis en inzicht wordt verworven relevant kan zijn voor ons zelfbeeld. We zullen zien dat het beeld dat we van dieren hebben veel te maken heeft met het beeld dat we van onszelf hebben. Kortom: mensbeeld en ‘dierbeeld’ hangen intrinsiek samen. Het is daarom niet vreemd dat in een tijdperk als het onze, waarin veel erop wijst dat mensen in een identiteitscrisis zijn beland, ook het dierbeeld in beweging is gekomen.

2 Een eerste verkenning

In de volgende hoofdstukken zal ik een aantal soorten dieren bespreken. Het betekent een uitvoerige kennismaking met vier soorten wilde dieren – wolf, olifant, preelevogel en bij – en twee gedomesticeerde: paarden en honden. Ik moet er wel bij zeggen dat de Aziatische olifant zowel in het wild voorkomt als in getemde staat en dat bijen weliswaar door mensen worden gehouden en beheerd maar toch steeds ‘wild’ blijven, een merkwaardige hybride situatie dus. Van de genoemde zes soorten zijn er vier zoogdieren, waaron-

der één roofdier – de wolf –, een vogel en een insect. Al is de keuze enigszins beïnvloed door persoonlijke voorkeur, hij biedt in ieder geval een zekere spreiding binnen het dierenrijk en betreft dieren die aanleiding zijn geweest tot een rijke beeldvorming in de loop van de geschiedenis.

De wetenschappelijke taxonomie buiten beschouwing gelaten en vooral gelet op het soort relaties dat mensen ermee onderhouden, ligt het voor de hand in de eerste plaats onderscheid te maken tussen gedomesticeerde en wilde dieren. In het laatste geval gaat het om dieren waarvan de levens zich onafhankelijk van mensen voltrekken en die volledig hun eigen levenspatroon volgen. De getemde, gedomesticeerde dieren zijn ooit door mensen binnen hun invloedssfeer gebracht, zijn gefokt en geselecteerd en daardoor genetisch veranderd met het oog op specifieke verrichtingen, zoals hun trekkracht, melkgift, vlees of het vermogen om eieren te leggen.

Deze gedomesticeerde diersoorten kun je weer onderverdelen in dieren die helemaal of in hoofdzaak worden gehouden vanwege hun nut – koe, varken, schaap, geit, kip, paard – en andere die vooral voor het gezelschap, voor het plezier worden gehouden, zoals kat, hond, duif, kanarie enzovoort. Maar ik moet er direct aan toevoegen dat katten ook nuttig kunnen zijn omdat ze muizen vangen en dat honden werden en worden gebruikt voor de jacht, vroeger ook een kar moesten trekken en een belangrijke rol kunnen spelen als herdershond, politiehond, hulphond of zorghond. Paarden en ezels, ooit onmisbaar als last- en trekdier, worden in West-Europa nu in hoofdzaak gebruikt voor sport en ontspanning. Vroeger hadden paarden bovendien een belangrijke rol in het leger, onder andere als trekdier om voorraden en kanonnen te trekken. Het komt ook voor dat getemde dieren ontsnappen en verwilderen, zoals in de vs paarden zich als ‘wilde mustangs’ in de grazige gebieden in het zuidwesten kunnen handhaven.

Een soort tussenpositie neemt de bij in, het enige insect dat is ‘getemd’ maar wel op een nogal bijzondere manier. Bijen blijven altijd even wild in die zin dat ze hun eigen leefwijze gewoon voortzetten en de imker of een ander dier dat hun woning nadert aan-

vallen. Toch leven ze min of meer samen met de mens. Er zijn trouwens ook andere diersoorten die in of bij woonhuizen en schuren wonen maar verder gewoon hun gang gaan, zoals ooievaars, huis- en boerenzwaluwen, kerkuilen, steenmarters, wespen, mieren. Mensen hebben bovendien onbedoeld ook aan andere wilde dieren de gelegenheid geboden hun woonarealen uit te breiden dankzij landbouw en veeteelt die natuur en landschap hebben beïnvloed, zoals in het geval van spreuwen, leeuweriken, patrijzen, Kieviten, muizen. Maar ook het omgekeerde is het geval: dat arealen en levensmogelijkheden juist verminderd zijn onder invloed van menselijke activiteiten en de uitbreiding van menselijke bewoning.

Er zijn duidelijke verschillen te constateren in de omgang met dieren binnen de door mij onderscheiden categorieën. De echte gezelschapsdieren, katten en honden, worden verwend en vertroeteld, terwijl varkens, koeien en kippen met vele duizenden tegelijk in gesloten stallen worden gefokt voor onze consumptie. De eerste dieren zijn als het ware opgenomen in het huishouden, zijn huisdieren in engere zin en bijna voortdurend in gezelschap van mensen, terwijl de andere vroeger buiten waren en tegenwoordig bijna uitsluitend in gigantische betonnen blokken worden gehouden. Honden en katten hebben eigennamen terwijl de andere een anonieme massa vormen louter bestemd voor de productie van vlees, melk en eieren. De eerste zijn een soort elite die goed wordt verzorgd en verwend (let maar op de afdeling dierenvoeding in de supermarkt), terwijl de productiedieren zijn gereduceerd tot vlees-, melk- en eiermachines. We hebben de neiging katten en honden te vermensen terwijl de andere dieren veeleer worden geobjectificeerd en geïnstrumentaliseerd, dus opgenomen in een industrieel productieproces. Mensen die een sterke band hebben met hun hond of kat zijn wel gewend vlees te eten van andere, naamloze dieren die een treurig leven leiden dat zich op verborgen plaatsen afspeelt en eindigt op de lopende band in de abattoirs. Misschien zouden vleeseters een excursie moeten maken naar een slachthuis om zich van deze tegenspraak bewust te worden. Psychologisch gezien is hier sprake van een 'cognitieve dissonantie', een soort

schizofrenie, waardoor mensen erin slagen te leven met twee houdingen en ‘dierbeelden’ die elkaars tegengestelde zijn.

In deze context nemen paarden een ambivalente positie in. Tot voor kort was het paard trek- en lastdier en werd het ook in de oorlog gebruikt en tijdens de jacht; anderzijds was en is het ook een dier geweest dat een rol speelde bij sport en ontspanning, getuige het paardenrennen en de jacht, en dat tevens optrad in het circus vanwege de dressuur. Vanouds, met name in de middeleeuwen, werd het paard geassocieerd met de adel – was zelfs aan de adel voorbehouden – en speelde het een belangrijke rol in de cavalerie. Door deze bijzondere positie was er ook vroeger al duidelijk weerstand tegen het eten van paardenvlees, behalve als het om oude, afgeleefde werkpaarden ging. Paarden, zeker die waarop de ridders reden, hadden eigennamen en waren wijd en zijd bekende persoonlijkheden. Ook tegenwoordig nog, nu het paard in hoofdzaak voor het plezier van de mens wordt gebruikt, namelijk om op te rijden en voor de paardenrennen, neemt het een aparte positie in. Het is weliswaar geen echt huisdier zoals een hond, maar het leeft wel in vrij intiem contact met mensen, heeft een naam, wordt verzorgd en gekoesterd en bezit nog altijd iets van de noblesse van weleer. Een paard heeft dan ook geen poten maar ‘benen’, geen kop maar een ‘hoofd’, kortom: het staat tamelijk dicht bij de mens. Dit zijn allemaal factoren die het moeilijk maken om het als vlees te benutten: je eet nu eenmaal niet gemakkelijk je vrienden op.

3 Tussen nut en amusement

We weten van welk groot belang de uitvinding is geweest van landbouw en veeteelt voor de loop van de geschiedenis. De zogenaamde ‘neolithische revolutie’ in het Nabije Oosten, circa tienduizend jaar geleden, maakte de jacht- en verzameleconomie van secundair belang en zo werd een veel grotere bevolkingsdichtheid mogelijk. Door het verbouwen van granen en het houden van vee werden de mensen in staat gesteld samen te leven in grotere nederzettingen. Een verhoogde productie en rijkere voorraden leidden

tot handel en een diversificatie van ambachten. Spoedig konden zich stedelijke centra vormen, later ook staten en zelfs imperia. Deze nieuwe fase in de cultuurgeschiedenis van de mensheid, meestal opgevat als een grote sprong voorwaarts, werd mede mogelijk gemaakt door de domesticatie van verschillende diersoorten. Granen en vee vormden de infrastructuur van de oude beschavingen en deze ging van meet af aan gepaard met ongelijkheid van mensen en het ontstaan van klassen. De vooruitgang vereiste dus de exploitatie van bepaalde categorieën mensen en dieren.

Afgezien van de materiële bijdrage die dieren aldus leverden waren ze ook van een meer immaterieel nut, althans vanuit menselijke optiek gezien, bijvoorbeeld in de dierenoffers die in heel veel samenlevingen werden gebracht. Voor de Joden, de Grieken en de Romeinen, de Kelten en de Germanen was het heel gebruikelijk om bij bepaalde gelegenheden dieren te offeren. Meestal waren dat runderen en ossen, schapen en lammeren, geiten en duiven en soms paarden; de laatste werden dan gedood om de overleden meester te vergezellen naar het dodenrijk. Het ging soms om grote aantallen dieren, zoals bij uitzonderlijk belangrijke ceremonies als de 'hecatombe' bij de oude Grieken, een offer van honderd stuks rundvee. In de loop der eeuwen zijn zo miljoenen dieren aan de goden geofferd om ze te bedanken of gunstig te stemmen – vanuit onze eigen tijd gezien dus opgeofferd aan menselijk bijgeloof.

Een minder bloederige rol hebben dieren in archaische culturen gespeeld in hun veronderstelde functie van voortekens. Onder andere bij de Grieken en Romeinen was het duiden van diergedrag een serieuze aangelegenheid bij het nemen van belangrijke beslissingen zoals het leveren van een veldslag, het ondernemen van een reis of het delibereren over een politiek besluit. Men lette met name op de vlucht van bepaalde vogels, de richting waarin ze vlogen of waaruit ze kwamen, de geluiden die ze maakten. Gedrag van dieren had dus voor het menselijk leven een zekere betekenis die geïnterpreteerd moest worden door specialisten.

Een hedendaags voorbeeld van het gebruik van dieren omwille van menselijke belangen is het doen van dierproeven en vivisectie op dieren. Duizenden dieren worden – zogenaamd wetenschappe-

lijk verantwoord – onderzocht, gemanipuleerd, opengesneden, getest, beproefd, gekweld en gekooïd, en dit alles in naam van de gezondheid en het welzijn van de mens. Veel dieren sneuvelen daarbij of worden uiteindelijk afgemaakt, andere leven door met hun wonden en hun traumatische ervaringen.

Er zijn ook vormen van omgang met dieren die op het eerste gezicht onschuldig lijken en bedoeld zijn om mensen te amuseren, zoals het circus en de dierentuin. Mensen genieten bij het bezoek aan het circus onder andere van het optreden van gedresseerde dieren, zoals paarden, leeuwen, tijgers, beren, olifanten en apen. Men vergaapt zich aan de temmer die olifanten laat knielen, tijgers door een hoepel laat springen, beren een dansje laat doen. Hilarisch is ook een aangeklede aap die menselijke dingen doet en dus op onze lachspieren werkt. Dit schouwspel mag dan amusant zijn en soms spectaculair, we moeten niet vergeten wat er achter de coulissen gebeurt voordat de dieren zich zo gaan gedragen, namelijk harde dressuur die gepaard kan gaan met bruutheid en geweld. Al met al is het gedresseerde optreden van al die dieren een demonstratie van de macht van de mens over het wilde dier, de onderwerping van de natuur aan de beschaving en een bijna ritueel vertoon van Homo sapiens die zelfs via een aangeklede aap zijn superioriteit wil laten voelen en zonder het te beseffen niet alleen de aap maar ook zichzelf vernedert.

In moderne dierentuinen zijn allerlei dieren te zien, vooral uit verre landen, die de bezoekers de gelegenheid bieden om hun leven te leren kennen. Hoewel hun kooien en verblijven groter zijn dan vroeger en ze misschien beter verzorgd worden, zijn de dieren opgesloten in een voor hun soort onnatuurlijke omgeving en zelden in staat een normaal sociaal leven te leiden. Oorspronkelijk werden bepaalde dieren in het wild gevangen – soms exemplaren van vrij zeldzame soorten – waarbij vele zijn omgekomen bij het transport of de overgang naar de staat van gevangenschap. Tegenover deze negatieve kanten staat dan de educatieve rol van de dierentuin, die stedelingen in staat stelt met allerlei dieren kennis te maken en vooral ook aan kinderen veel leerzaams te bieden heeft. Bovendien hebben dierentuinen er de laatste decennia toe kunnen

bijdragen om diersoorten die in het wild waren verdwenen weer te introduceren dankzij de individuen die nog in de zoo's overleefden, zoals wisenten, wilde paarden en oryxen.

Toen ik zojuist het circus noemde, vertelde ik er niet bij dat 'circus' bij de Romeinen een groot terrein aanduidde waar wagenrennen werden gehouden; daaromheen bevonden zich de tribunes en zitplaatsen voor het volk. Wedstrijden met paarden waren erg populair, met name tussen twee- en driespannen; oorspronkelijk werden die gehouden in het kader van religieuze feesten, zoals ook ooit de Olympische Spelen. Toen het Circus Maximus in Rome te klein werd, bouwde men het befaamde (of beruchte) Colosseum. Hier werden behalve wagenrennen nog andere wedstrijden gehouden, zoals gevechten tussen gladiatoren, tussen gladiatoren en wilde dieren of tussen wilde dieren onderling. Het ging dan altijd om een strijd op leven en dood. Voor deze spectaculaire gevechten – de 'spelen' voor het volk van Rome – werden grote aantallen leeuwen, tijgers, beren, olifanten en andere dieren aangevoerd, vooral gevangen in Noord-Afrika, die voor het Romeinse publiek vochten en het leven lieten. Met het oog op deze spelen werd in de buurt van het Colosseum gedurende vele decennia een groepje olifanten gehouden.

Paardenrennen worden er in de wereld nog steeds volop gehouden, net als in sommige landen hondenrennen en wedstrijden tussen postduiven, waarbij steeds kan worden gewed en geld te verdienen valt. In Azië kent men nog hanengevechten en gevechten tussen krekels. Meestal worden dan de dieren tegen elkaar opgehitst om ze feller te maken. Dat geldt ook voor het stierenvechten in Spanje en omgevende landen waarbij torero's stieren bevechten en ten slotte doden.

4 In de schaduw van de mens

De titel van deze paragraaf is ontleend aan die van een klassiek geworden boek van de primatologe Jane Goodall, die als eerste, begin jaren zestig, lange tijd een groep chimpansees bestudeerde in

hun natuurlijke omgeving, het Gombewoud in Tanzania. Dit onderzoek leverde veel nieuwe en belangrijke gegevens op over het leven van deze mensapen, onze achterachterneven en -nichten. Meer nog dan bij vroeger onderzoek naar deze dieren in gevangenschap is duidelijk geworden hoezeer ze met ons verwant zijn, wat later nog is bevestigd door genetisch onderzoek. Desondanks worden de mensapen – chimpansee, bonobo, gorilla en orang-oetan – in hun voortbestaan bedreigd, ook al zijn ze officieel wel beschermd. Hun woongebieden krimpen in ten gevolge van al dan niet clandestiene houtkap, steeds meer menselijke bewoning en stroperij.

Het zou wel bijzonder navrant zijn als *Homo sapiens* door zijn expansie, kortzichtigheid en meedogenloosheid ook zijn verre verwanten zou uitroeien, in ieder geval hun uitsterven zou bespoedigen. Deze mensapen staan letterlijk en figuurlijk in de schaduw van de vooralsnog meest succesvolle hominide, de mens. En dat geldt eigenlijk voor heel veel dieren. Door ons toedoen zijn al veel soorten uitgestorven of zeldzaam geworden. Meer en meer worden dieren teruggedrongen naar natuurreservaten en dierentuinen, in dezelfde mate waarin de wereldbevolking groeit en onze veestapel zich uitbreidt.

Dankzij het onderzoek van Goodall en anderen zijn veel verrassende observaties gedaan met betrekking tot chimpanseegedrag die niet alleen ons beeld van mensapen hebben bijgesteld maar ook bestaande opvattingen omtrent de grens tussen mens en mensaap en de menswording in beweging hebben gebracht. Want ook chimpansees blijken werktuigen te gebruiken, een complex sociaal leven te hebben, een soort incestverbod en een zeker besef van de dood te kennen, en ze hebben alles bij elkaar een grote intelligentie. In het licht daarvan moet de definitie van de mens worden bijgesteld en is de afgrenzing van mens en dier moeilijker geworden: natuur en cultuur zijn minder van elkaar gescheiden dan men dacht.

De theorie omtrent de menswording heeft al lang geleden het negentiende-eeuwse idee van een *missing link* tussen aap en mens laten vallen en vertelt nu een verhaal waarin de bevindingen van

recent biologisch onderzoek van mensapen kunnen worden ingepast. De hominisering is een proces dat miljoenen jaren bestrijkt en waarin diverse groepen van mensaapachtigen al een protocultuur kenden waarvan één lijn naar de latere Homo sapiens zou leiden. Ongeveer zes miljoen jaar geleden waren chimpansees en de voorouders van de moderne mens nog niet gescheiden. Door natuurlijke selectie en rivaliteit tussen verschillende groepen bleken bepaalde werktuigen en bepaalde sociale verbanden adaptief voordeel op te leveren die eerst Homo erectus mogelijk maakten en later Homo sapiens. Door het succes van de laatste, zeker in zijn meest recente fase, worden alom de mensapen naar de periferie verdrongen en in het ergste geval sterven ze uit. Maar het zou goed denkbaar zijn dat uit de hedendaagse chimpansees, wanneer ze zich nog duizenden generaties ongestoord konden ontwikkelen, alsnog een mensachtige zou kunnen voortkomen. Met andere woorden, er is een brede schemerzone tussen mens en andere primaten, de grenzen zijn poreus en onscherp. Sommige dieren staan dichterbij ons dan we dachten en we zijn zelf meer dier dan we wisten.

In de westerse cultuurgeschiedenis is van meet af aan gedacht dat er geen gradueel maar een essentieel verschil tussen mens en dier bestaat, een discontinuïteit. Mensen hebben zichzelf dus in de wereld de hoogste positie toegekend. In de joods-christelijke traditie zijn ze zichzelf gaan zien als de bekroning van de schepping, want ze zouden zijn geschapen naar 'Gods evenbeeld en gelijkenis' en daarom zouden ze ook over de dieren mogen 'heersen'. In de Griekse filosofie gold de mens als het enige wezen met *logos*, dat wil zeggen: begaafd met rede, taal en begrip. De Romeinen definieerden hem als een *animal rationale*, een vertaling van Aristoteles' definitie van de mens, later in de middeleeuwen overgenomen. Dieren werden begrepen als wezens zonder *logos/ratio*, dus door hetgeen ze in vergelijking met mensen *niet* zouden bezitten. Gevoed door deze twee bronnen van onze cultuurgeschiedenis was ons mensbeeld sterk antropocentrisch getint.

Je kunt dit begrip het best vergelijken met een andere term, namelijk 'etnocentrisme': de neiging van een volk om de eigen

zeden en gewoonten, het eigen wereldbeeld te verabsoluteren. Het antropocentrisme duidt aan dat mensen de neiging hebben de eigen soort als maatstaf te nemen voor andere soorten. De laatste twee decennia wordt ook vaak het begrip ‘speciesisme’ gebruikt voor dezelfde instelling: dat *Homo sapiens sapiens* zichzelf als het hoogtepunt en de maatstaf van de evolutie beschouwt.

5 Voorbij het humanisme

Het begrip humanisme is in onze cultuur een krachtig en belangrijk begrip. Het betekent onder andere een levensovertuiging die de nadruk legt op de autonomie en de waardigheid van de mens en vertrouwen heeft in diens vermogens en mogelijkheden. Oorspronkelijk gevoed door christelijke en Griekse bronnen is het vooral vanaf de Verlichting en de secularisering van de maatschappij naar voren gekomen in een atheïstische of agnostische variant, aldus uitdrukking gevend aan het zelfvertrouwen van de moderne mens, die de ambitie heeft om de vroegere plaats van God in te nemen. Als zodanig is dit humanisme bij uitstek een uiting van antropocentrisme die een eventuele naturalisering van ons mens- en wereldbeeld door toedoen van het evolutionisme in de weg staat. Ik vraag me hier af of het mogelijk is om het traditionele humanisme te verruimen, zo dat het openstaat voor een rehabilitatie van het dier, zonder overigens te vervallen in het andere uiterste, door de waarde en waardigheid van de mens tekort te doen.

Ik wil hier proberen de contouren te verkennen van een eigentijds, verruimd humanisme dat een ‘humane’ behandeling ook wil laten gelden voor dieren en niet alleen voor mensen. In het verleden is al herhaaldelijk opgemerkt dat het humane gehalte van een samenleving kan worden afgemeten aan de manier waarop ze vreemdelingen, vluchtelingen, gehandicapten en misdadigers behandelt. Men kan dit principe uitbreiden door te stellen dat een samenleving humaner is naarmate ze grote ongelijkheid tussen mensen meer afkeurt, te beginnen met de slavernij en extreme verschillen tussen arm en rijk. Daarnaast sta ik op het standpunt dat

ze des te menselijker is als ze mannen en vrouwen als gelijkwaardig beschouwt en elke vorm van discriminatie veroordeelt. Deze lijn doortrekkend stel ik ten slotte dat ze des te humaner handelt door ook de dieren, ‘onze anderen’ bij uitstek, op te nemen in deze uitdijende cirkels van welwillendheid. Het verzet tegen slavernij, racisme, onderdrukking van tribale minderheden, vrouwen en homoseksuelen zou dan zijn afsluiting vinden in de emancipatie van dieren uit hun millennia oude geschiedenis van exploitatie, onderdrukking en vervolging.

Deze vergroting van de reikwijdte van humaniteit wordt mogelijk gemaakt en gedragen, naar ik vermoed, door ons vermogen tot empathie. Dat wil zeggen: het vermogen om zich te vereenzelvigen met en te verplaatsen in de toestand en de gevoelens van een ander wezen. Dit vermogen blijkt de perken van klasse, ras, sekse en zelfs van de soort te overschrijden. Empathie is bij sommige mensen meer ontwikkeld dan bij anderen – misschien bij vrouwen meer dan bij mannen – en is bij kinderen al aanwezig, ook ten aanzien van dieren, totdat de invloed van socialisering en enculturatie zich doet gelden en grenzen en scheidingen benadrukt.

De wereldgodsdiensten hebben uiteraard een belangrijke bijdrage geleverd aan de uitbreiding van de humaniteit, maar het christendom heeft nooit de laatste stap gezet om die ook tot de dieren uit te strekken. Het monotheïsme van het Nabije Oosten is erg antropocentrisch gebleken, dieren zijn er toch vooral ter wille van de mens. Maar op het historisch moment dat in ieder geval in Europa het christendom veel aan invloed heeft ingeboet en het evolutionisme ons mensbeeld heeft genaturaliseerd, lijkt de tijd misschien rijp om dit antropocentrisme te corrigeren, waarbij we geïnspireerd kunnen worden door het boeddhisme, de enige invloedrijke wereldbeschouwing en levensleer waarin het mededogen voor alle levende wezens een belangrijke plaats inneemt.

Zoals de antropoloog Lévi-Strauss ergens terecht schrijft, is het de ‘mythe van de exclusieve waardigheid van de menselijke natuur’ geweest die ‘aan de natuur zelf een eerste vermindering heeft toegebracht waaruit onvermijdelijke andere verminderingen moesten volgen’. Men heeft eerst, vervolgt hij, ‘de mens van de natuur

afgesneden en in een soeverein domein ondergebracht, daarbij zijn meest onmiskenbare aard, namelijk dat hij primair een levend wezen is, doen vergeten. De laatste vier eeuwen van zijn geschiedenis heeft de westerse mens kunnen begrijpen dat door zich het recht aan te matigen om de mensheid radicaal van het dierenrijk te scheiden en aan de ene alles toe te kennen van wat hij aan het andere onttrok, hij een ellendige cyclus zou openen en dat dezelfde grens, steeds verschuivend, zou dienen om mensen van andere mensen te verwijderen, en om het voorrecht van een humanisme op te eisen ten gunste van steeds kleinere minderheden...¹

Deze kritiek op het humanisme houdt zeker geen opheffing in maar een verbreding ervan; ik noem het een gematigd en bescheiden humanisme dat niet langer dieren uitsluit ter wille van een verondersteld exclusief menselijke waardigheid. Ik wil ten slotte nog enkele preciseringen toevoegen. De eerste is dat we niet moeten vervallen tot het dualisme dat ik eerder al signaleerde, door de echte gezelschapsdieren te vertroetelen en de andere te exploiteren of erop te jagen. Beide categorieën zijn op onze planeet onze mededieren. De tweede is de bekende verdachtmaking dat je niet tegelijk een echte dierenvriend kunt zijn en ook van mensen kunt houden. Het stereotiepe voorbeeld is altijd dat van iemand die dol is op zijn of haar honden of katten maar tegelijk een teruggetrokken misantroop is. Inderdaad, deze mensen bestaan zeker, vaak zijn het individuen die om welke reden dan ook sterk in hun medemensen zijn teleurgesteld en hun toevlucht zoeken bij hun huisdieren die ze vervolgens idealiseren en vermensen. Maar het is onterecht om aan dergelijke, vrij uitzonderlijke gevallen een algemeen wantrouwen te ontfemen ten opzichte van dierenliefde. Integendeel, uit onderzoek is juist gebleken dat mensen die hard en gewelddadig zijn tegenover dieren dat ook vaak zijn tegenover hun medemensen en omgekeerd: dat zij die vriendelijk omgaan met dieren dat ook doen met mensen. Een zekere aanwijzing hiervoor is al te vinden bij twee denkers in de christelijke traditie – Thomas van Aquino en Immanuel Kant – die weliswaar vinden dat mensen geen enkele morele verantwoording schuldig zijn tegenover dieren, maar die desondanks wreedheid tegen dieren afkeuren omdat

zoiets, menen zij, ook tot wreedheid jegens mensen kan leiden.

Ik wil nog wijzen op een laatste dualiteit die zich, treurig genoeg, in een recent verleden heeft voorgedaan, namelijk in het nazisme. Want we weten dat de nazi's op dat moment de meest progressieve wetten van Europa invoerden ter bescherming van dieren en tegelijkertijd de Joden en andere 'minderwaardige' volken vervolgden. Inderdaad was Hitler dol op zijn herdershond en bovendien was hij vegetariër. Dit is natuurlijk koren op de molen van de verdedigers van het klassieke humanisme.² Maar net als in het geval hierboven maakt men van een uitzondering een regel en van een historisch éénmalige constellatie het bewijs van het risico van een relativering van het humanisme. In hun haat tegenover Joden pasten de nazi's de bekende strategie toe om een bevolkingsgroep tot uitschot te bestemmen door ze te 'bestialiseren', dus gelijk te stellen met dieren en ze te definiëren als ongedierte dat verdelgd moest worden.³ Door tegelijkertijd het 'Germaanse, blonde dier' te verheerlijken brachten de nazi's een hiërarchie aan in dit pseudodierenrijk en ontleenden er de legitimering aan van hun eigen optreden als 'roofdieren'. Kortom, er vond een perverse naturalisering plaats van mensengroepen en een terugval in nationalisme en racisme die juist door het humanisme overwonnen had kunnen worden. Waarvoor ik hier pleit is geen opheffing van dit humanisme maar de voltooiing ervan in een verruimde vorm die alle mensen en in principe ook alle dieren omvat. In het laatste hoofdstuk zal ik dit standpunt het 'humanimalisme' noemen.